National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(61): 255-259
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

सन्दीपकुमारः
शोधच्छात्रः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
लखनऊपरिसरः, लखनऊ (उत्तरप्रदेशः)

Correspondence:
सन्दीपकुमारः
शोधच्छात्रः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
लखनऊपरिसरः, लखनऊ (उत्तरप्रदेशः)

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितवर्णनानुशीलनम्

सन्दीपकुमारः

बौद्धसंस्कृतसाहित्ये वैपुल्यसूत्रपरम्परा अत्यन्तं समृद्धा तथा प्रभावशालिनी च अस्ति। अस्यां परम्परायां ललितविस्तरसूत्रं विशिष्टं स्थानं धारयति। अयं ग्रन्थः केवलं बुद्धस्य जीवनकथां प्रस्तौति इति न, अपि तु बुद्धत्वस्य आदर्शं, बोधिसत्त्वजीवनस्य तात्त्विकभूमिं, तथा महायानबौद्धधर्मस्य मूलभावनां सजीवरूपेण उद्घाटयति। ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितं ऐतिहासिकघटनानां क्रमिकवर्णनमात्रं न, अपि तु गहनार्थयुक्तं, प्रतीकात्मकं, आध्यात्मिकं च प्रस्तुतीकरणं दृश्यते। बुद्धः अत्र केवलं राजकुमारः सिद्धार्थः न, अपि तु अनन्तकरुणायाः, अपरिमितप्रज्ञायाः, तथा विश्वकल्याणनिश्चयस्य मूर्तरूपः इव चित्रितः अस्ति। प्राचीनबौद्धग्रन्थेषु यत्र बुद्धचरितं संक्षिप्ततया उपदिष्टं दृश्यते, तत्र ललितविस्तरसूत्रे तदेव चरितं महायानदृष्ट्या विस्तारितम्, अलौकिकतत्त्वैः समन्वितं, तथा आदर्शोन्मुखं कृतम्। अत्र बोधिसत्त्वः जन्मात् पूर्वमेव सर्वसत्त्वहिताय दृढसंकल्पं कृत्वा पृथिव्यां अवतीर्णः इति भावः प्रमुखतया प्रतिपाद्यते।

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितस्य वर्णनं केवलं अतीतवृत्तान्तबोधाय न, अपि तु वर्तमानमानवसमाजस्य नैतिक-आध्यात्मिकदिशानिर्देशनाय अपि प्रयोज्यं भवति। करुणा, मैत्री, अहिंसा, त्यागः, विवेकः, तथा मध्यममार्गः—एते सर्वे तत्त्वानि बुद्धचरितस्य माध्यमेन जीवनोपयोगिरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति। अतः ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितानुशीलनं केवलं साहित्यिककार्यं न, अपि तु बौद्धदर्शनस्य, भारतीयसंस्कृतेः, तथा मानवीयमूल्यपरम्परायाः गहनबोधस्य साधनं भवति।

ललितविस्तरसूत्रस्य नामविवेचनम्

ललितविस्तरसूत्रस्य नाम साधारणं न, अपितु गहनार्थपूर्णम् अस्ति। संस्कृतभाषायां "ललितविस्तरः" इति द्विपदसमुदायः त्रिभिरर्थैः प्रकट्यते—

(i) "ललितम्" इति लीलया, सौन्दर्येन वा इत्यर्थे प्रयुक्तं वर्तते, अर्थतश्च बोधिसत्त्वस्य दिव्यलीलां सूचयति;

(ii) "विस्तरः" इति विस्तारः, प्रपञ्चः वा इत्यस्मिन् अर्थे प्रकटितं भवति। अर्थात् अयं शब्दः बुद्धस्य चरितं विस्तृतकथनेन प्रतिपादयति;

(iii) उभयोः पदयोः संयुक्तत्वेन 'ललितविस्तरः' पदं तु भगवतस्तथागतस्य बुद्धस्य चरितरूपा लीला विस्तारेण प्रकटिता जायते इत्यर्थं बोधयति।

इत्येवं प्रकारेण एतत् नाम 'ललितविस्तरः' तु महायानसूत्राणां वैशिष्ट्यं दर्शयति, यत्र वैपुल्यं धार्मिकप्रसाराय प्रयुक्तं भवति।

ग्रन्थे स्वयं नामविवेचनं प्रारम्भे एव दृश्यते। तद्यथा सूत्रं आरभ्यते— **"अस्ति भगवन् ललितविस्तरो नाम धर्मपर्यायसूत्रान्तो महावैपुल्यनिचयो बोधिसत्त्वकुशलमूलसमुद्भवनः"** इति।[1]

साहित्यिकसंरचना

ललितविस्तरसूत्रस्य साहित्यिकसंरचना अत्यन्त वैशिष्ट्यपूर्णा अस्ति। एतत् न केवलं धार्मिकसूत्रं वर्तते, अपितु काचित् महाकाव्यस्वरूपिणी साहित्यिककृतिः अपि विद्यते, यत्र गद्य-पद्ययोः समन्वयः,

कथाविन्यासस्य सौष्ठवं, अलंकाराणां प्राचुर्यं च एतां कृतिं विशिष्टां कुर्वन्ति। परम्परया अयं ग्रन्थः 'सूत्रम्' इति निर्दिश्यते, तथापि अस्य आन्तरिकसंरचना, भाषाशैली, काव्यगुणाः च पश्यामश्चेत्, अयं ग्रन्थः धार्मिकसूत्ररूपं न धार्यते, अपि तु महाकाव्यसदृशा साहित्यिककृतिः इति स्पष्टं भवति।

ललितविस्तरसूत्रस्य साहित्यिकसंरचनायाः मूलाधारः अस्य गद्य-पद्यसंमिश्रितरूपम् अस्ति। गद्यभागेषु कथावस्तुनः क्रमिकविकासः, संवादविस्तारः, घटनावर्णनं च दृश्यते, पद्यभागेषु तु भावोत्कर्षः, अलंकारवैचित्र्यं, काव्यात्मकमाधुर्यं च स्फुटतया प्रकाशते। एषा रचनापद्धतिः संस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यपरम्परायाः उत्कृष्टं निदर्शनं मन्यते। एतेन कारणेन आधुनिकैः संस्कृतविद्वद्भिः ललितविस्तरसूत्रं 'चम्पूकाव्यस्य उत्कृष्टतमम् उदाहरणम्' इति स्वीकृतम्। सूत्रग्रन्थत्वेन गद्यस्य प्राधान्यं स्वीकृतं सन्नपि, पद्यभागानां काव्यगुणाः महाकाव्यपरम्परायाः स्मरणं कारयन्ति।

कथाविन्यासः

ललितविस्तरसूत्रस्य कथाविन्यासः अत्यन्तं सुव्यवस्थितः, क्रमिकः, उद्देश्यपरकश्च अस्ति। बुद्धजीवनस्य विविधाः अवस्थाः (जन्म, देवतावर्णनम्, महाभिनिष्क्रमणम्, तपश्चर्या, माऽरविजयः, अभिसम्बोधिः महापरिनिर्वाणं च) एते सर्वेऽपि प्रसङ्गाः साहित्यिकरीत्या यथोचितं विन्यस्ताः सन्ति।

कथाप्रवाहे गद्यस्य प्रयोगः बौद्धिकबोधाय सहायः भवति, पद्यात्मकवर्णनं तु पाठकस्य भावानुभवस्य तीव्रतां वर्धयति। एतेन प्रकारेण ग्रन्थः शास्त्रीयोपदेशस्य काव्यात्मकप्रस्तुतेः उत्तमं उदाहरणं भवति। ललितविस्तरसूत्रे उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अनुप्रास, यमकादीनाम् अलंकाराणां बहुलः प्रयोगः दृश्यते। विशेषतः बुद्धजन्मवर्णने देवसभावर्णने च काव्यात्मकभाषा अत्यन्तं प्रभावशालिनी अस्ति। एते अलंकाराः केवलं शब्दशोभार्थं न वर्तन्ते, अपि तु बुद्धस्य महापुरुषत्वस्य लोकातीतस्वरूपस्य च सूक्ष्मप्रकाशनाय प्रयुक्ताः सन्ति।

ललितविस्तरसूत्रस्य साहित्यिकसंरचनायां वैपुल्यशैली विशेषतया दृश्यते।[2] वर्णनविस्तारः, संवादानां दीर्घता, भावानां पुनरुक्तिपूर्णा व्याख्या—एतानि सर्वाणि महायानसाहित्यस्य प्रमुखलक्षणानि सन्ति। अयं वैपुल्यभावः ग्रन्थं सामान्यसूत्ररूपात् उन्नीय महाकाव्यसदृशरूपेण प्रतिष्ठापयति।

ललितविस्तरसूत्रस्य साहित्यिकसंरचनायाः सर्वोच्चं वैशिष्ट्यं धर्मोपदेशस्य साहित्यिकीकरणम् इति वक्तुं शक्यते। बौद्धधर्मस्य मूलतत्त्वानि—दुःखम्, अनित्यत्वम्, करुणा, अहिंसा, बोधिसत्त्व-भावना—एतानि शुष्कदर्शनरूपेण न, अपि तु काव्यात्मककथारूपेण प्रस्तुतानि सन्ति। अतः अयं ग्रन्थः केवलं भिक्षुसमाजस्य न, अपि तु सामान्यपाठकानामपि हृदयङ्गमः भवति।

एवं समग्रतया विचार्यमाणे निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् ललितविस्तरसूत्रं न केवलं बौद्धधर्मग्रन्थः, अपि तु संस्कृतसाहित्ये एकम् उज्ज्वलस्तरीयम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः साहित्यिककाव्यग्रन्थः अस्ति। गद्य-पद्ययोः समन्वयः, सुसंरचितः कथाविन्यासः, क्रमेण कथाविस्तारः, साहित्यिकी शैली, अलंकारप्राचुर्यं, वैपुल्यशैली च अस्य साहित्यिकवैशिष्ट्यं सप्रमाणं सिद्ध्यन्ति।

ललितविस्तरस्य संरचना केषांचन बिन्दूनाम् आधारेण इतोऽपि स्पष्टतया अवबोद्धुं शक्यते-

अध्यायविभागः

ललितविस्तरः मुख्यतः 27 परिवर्तैः (अध्यायैः) विभक्तः। वैद्य-संस्करणे एते एव 27 परिवर्ताः प्रमाणभूताः। तिब्बती-चीनीय-अनुवादेषु अपि प्रायः एतावन्तः एव। परिवर्तानां नामानि एव तेषां विषयं स्पष्टयन्ति। परिवर्तानां क्रमशः संक्षिप्तपरिचयः अधः प्रदीयते –

1. प्रणिधानपरिवर्तः – बोधिसत्त्वस्य तुषितभवने प्रणिधानं, देवानां प्रार्थना।
2. अन्तःपुरपरिवर्तः – तुषितात् अवतरणाय कपिलवस्तुनगरप्रवेशः।
3. गर्भावक्रान्तिपरिवर्तः – मायादेव्याः गर्भावक्रान्तिः।
4. जातिपरिवर्तः – लुम्बिन्यां जन्म, अष्टोत्तरब्राह्मणकुमारैः व्याकरणम्।
5. कुमारक्रीडापरिवर्तः – बाललीलाः, विद्याग्रहणम्।
6. कौशल्यपरिवर्तः – सर्वशिल्पेषु निपुणता।
7. विवाहपरिवर्तः – यशोधरायाः परिणयः।
8. अन्तःपुरचर्यापरिवर्तः – राजकीयसुखभोगः।
9. निर्वेदनपरिवर्तः – संसारवैराग्यम्।
10. अभिनिष्क्रमणपरिवर्तः – महाभिनिष्क्रमणम्।
11. तपश्चर्यापरिवर्तः – षड्वर्षतपः।
12. मारधर्षणपरिवर्तः – मारविजयः।
13. अभिसंबोधिपरिवर्तः – बोधिप्राप्तिः।
14. त्रैलोक्यविजयपरिवर्तः – त्रैलोक्ये बुद्धत्वप्रकाशनम्।
15. धर्मचक्रप्रवर्तनपरिवर्तः – वाराणस्यां प्रथमोपदेशः।

16– 26. दशभूमिकावर्णनपरिवर्ताः – बोधिसत्त्वस्य दशभूमयः, 108 धर्ममुखानि।

27. निगमनपरिवर्तः – परम्पराप्राप्तिः, अनुमोदनम्।

एते 27 परिवर्ताः क्रमशः बुद्धचरितं पूर्णं कुर्वन्ति। प्रत्येकः परिवर्तः स्वतन्त्रः प्रतीतः भवति, तथापि सम्पूर्णं कथासूत्रम् एकस्मिन् तन्तौ बद्धं विद्यते इति विशिष्टता एव। तत्रापि आदिमाः 15 परिवर्ताः बुद्धस्य मानुषचरितं वर्णयन्ति, ततोऽग्रे उत्तरार्द्धे भागे अलौकिकतया बोधिसत्त्वचरितं वर्णितं दृश्यते। ललितविस्तरसूत्रे भगवतो बुद्धस्य चरितवर्णनं केवलं ऐतिहासिक– मानुषपरिसीमायां न सीमितं भवति, अपि तु तस्य जीवनं अलौकिकलीलाभिः निरन्तरं आलङ्कृतं दृश्यते। अत्र "लीला" इति पदेन न क्रीडामात्रं बोध्यते, किं तु लोकातीतसामर्थ्यस्य करुणाप्रेरितं प्रकाशनम्। अलौकिकवर्णनानि ललितविस्तरे महायानदृष्टेः प्रभावं, बुद्धस्य दिव्यस्वरूपतां, त्रिकायभावनायाः प्रारम्भिकबीजानि च स्पष्टतया सूचयन्ति। बोधिसत्त्वस्य जन्म, विवाह, त्याग, बोधि, धर्मचक्रप्रवर्तनं च अलौकिकरूपेण – देवदुन्दुभिः, पुष्पवर्षः, भूमिकम्पः इत्यादिभिः। एतत् महासांघिकस्य लोकोत्तरवादस्य प्रभावः।

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितं जीवनादर्शरूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। बुद्धः अत्र न केवलं उपदेशकः, अपि तु आचरणद्वारा धर्मस्य प्रत्यक्षरूपं प्रदर्शयति।

राजवैभवं परित्यज्य दुःखसत्यस्य अन्वेषणं, तपश्चर्यायां आत्मपीडनस्य परिहारः, मध्यममार्गस्य स्वीकरणं, तथा ज्ञानप्राप्तेः अनन्तरं लोकानुग्रहाय प्रवृत्तिः—एते सर्वे प्रसङ्गाः बुद्धचरितस्य नैतिक-दार्शनिकगौरवं प्रकाशयन्ति।

अतः ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितं केवलं बौद्धानां श्रद्धाविषयः न, अपि तु सार्वकालिकमानवीयमूल्यपरम्परायाः प्रतिनिधिरूपेण अवगन्तव्यम्।

शैली

ललितविस्तरसूत्रस्य शैली साहित्यदृष्ट्या अत्यन्तं वैशिष्टा वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य रचना चम्पूशैल्या जाता इति विद्वद्भिः स्वीक्रियते। चम्पूशैल्यां प्रायेण गद्येन कथाविस्तारः क्रियते, पुनश्च पद्येन तु भावोत्तेजना, रसवर्धनं, काव्यसौन्दर्यप्रकाशनं च साध्यते। चम्पूकाव्यस्य इयं शैली एवमेव ललितविस्तरे अपि आश्रिता वर्तते गद्य-पद्ययोः सुन्दरः समन्वये। इत्येवमियं शैली ललितविस्तरम् एकं विशिष्टग्रन्थत्वेन प्रतिष्ठापति।[3] ग्रन्थस्य गद्यभागः अत्यन्तं सरलः, प्रवाहयुक्तः, कथाप्रधानः च अस्ति। किं च गद्येन घटनानां क्रमिकवर्णनं, संवादविस्तारः, बौद्धधर्मोपदेशः च सुलभतया प्रस्तूयते। तत्र भाषाशैली न अतिगाम्भीर्ययुक्ता, न च दुरूहा वर्तते। अपि तु श्रवणपाठयोः अनुकूलतया विन्यस्ता दृश्यते। एतद् गद्यस्वरूपं ग्रन्थस्य मौखिकपरम्परया दीर्घकालीनप्रचारं सूचयति।[4]

तत्रैव पद्यभागः गद्यभागात् सर्वथा भिन्नः वर्तते, यश्च समधिकः परिष्कृतः काव्यगुणसम्पन्नः च अस्ति। पद्येषु भावोन्नयनम्, अलंकारप्रयोगः, छन्दोविन्यासः च विशेषतया दृष्टिगोचरः भवति। बुद्धस्य महिमवर्णनं, देवतासंवादाः, प्रकृतिवर्णनानि च प्रायः पद्यरूपेणैव प्रस्तुतानि सन्ति, येन पाठकस्य हृदयेषु भावात्मकप्रभावः गाढतरः भवति।

भाषादृष्ट्या ललितविस्तरसूत्रस्य भाषा बौद्धमिश्रसंस्कृतम् इति रूपेण अभिहिता वर्तते। एषा भाषा शुद्धसंस्कृतस्य अत्यन्तं समीपवर्तिनी अस्ति, तथापि अस्यां पालिभाषायाः स्पष्टः प्रभावः दृश्यते। उदाहरणतया धर्म इत्यस्य स्थाने धम्म, कर्म इत्यस्य स्थाने कम्म, तथागत इत्यस्य स्थाने तथागतो प्रभृतयः प्रयोगाः ग्रन्थे बहुधा दृश्यन्ते। एते प्रयोगाः भाषाविकासस्य संक्रमणकालं बौद्धसङ्घस्य लोकाभिमुखप्रवृत्तिं च सूचयन्ति।[5]

ललितविस्तरस्य गद्यभागे पुनरुक्तिः अत्यन्तं प्रियशैलीरूपेण दृश्यते। "एवमुक्ते भगवान्", "ततः स भगवान् स्मितं प्रहसित्वा" इत्यादीनि वाक्यानि पुनः पुनः प्रयुज्यन्ते। एषा पुनरुक्तिः शैलीदोषरूपेण न स्वीकरणीया, अपि तु मौखिकपरम्परायाः स्पष्टं चिह्नम् इति मन्यते; यत् स्मरणाय, श्रवणसौकर्याय, पाठपरम्परायै उपकारकं च भवति।[6]

पद्यभागे विविधछन्दांसि प्रयुक्तानि दृश्यन्ते। तेषु अनुष्टुप् छन्दः सर्वाधिकतया प्रयुक्तः अस्ति। तदतिरिक्ततया उपजाति-वसन्ततिलका-शार्दूलविक्रीडित-रथोद्धता-मालिनी-पुष्पिताग्राऽऽदीनां छन्दसां प्रयोगः जातो वर्तते। एतानि छन्दांसि संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायाः प्रभावं सूचयन्ति। पद्यानि प्रायः अष्टाक्षरात् द्वादशाक्षरपर्यन्तं संक्षिप्तानि सन्ति, तथापि भावगाम्भीर्येण, अर्थसम्पन्नतया च पूर्णानि भवन्ति। एवं ललितविस्तरस्य चम्पूरूपा शैली, बौद्धमिश्रसंस्कृतभाषा, गद्ये मौखिकपरम्परासूचिका पुनरुक्तिः, पद्ये छन्दोवैविध्यं च मिलित्वा अस्य ग्रन्थस्य साहित्यिकस्वरूपम् अत्यन्तं समृद्धम्, बहुआयामिकम् अकादमिकदृष्ट्या च महत्त्वपूर्णं वर्तते।

ग्रन्थे बुद्धचरितवर्णनस्य प्रमुखाः घटनाः निम्नोक्तप्रकारेण उपवर्णिताः सन्ति—

(i) तुषितभवनवासः— ललितविस्तरानुसारेण बुद्धः पूर्वजन्मसु श्वेतकेतुर्नाम बोधिसत्त्वः आसीत्। सः तुषितदेवलोके निवसन् सर्वदेवसमक्षं प्रणिधानमकरोत् -"अहं मानुष्यं गत्वा सम्यक्संबुद्धो भविष्यामि" इति। तस्मिन् समये देवाः करुणया प्रेरिताः सन्तः तं मानुष्यलोके अवतरणाय प्रार्थयन्ति स्म। अयं प्रणिधानपरिवर्तः महायानबोधिसत्त्वभावनायाः मूलाधारं प्रतिपादयति।[7]

(ii) गर्भावक्रान्तिः— मायादेवी स्वप्ने श्वेतं षड्दन्तं हस्तिनं दक्षिणपार्श्वेन प्रविशन्तं पश्यति। एतस्यां रात्रौ एव सा गर्भिणी भवति। ततः द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणानां पूर्वसूचनारूपेण शुभलक्षणानि

प्रकटानि भवन्ति। अयं प्रसङ्गः बुद्धस्य दिव्यस्वरूपं लोकातीत-जन्मप्रसंगं च सूचयति।[8]

(iii) जन्म— लुम्बिनीवने मायादेवी सालवृक्षस्य शाखां गृहीत्वा दक्षिणपार्श्वेन बोधिसत्त्वं प्रसूते। जातमात्रः कुमारः सप्तपदानि गत्वा "अग्रोऽहं लोके" इति सिंहनादं करोति। आकाशात् नवधाराजलवृष्टिः पतति, ब्रह्मेन्द्रौ कुमारस्य पूजां कुरुतः। अयं जन्मप्रसङ्गः ललितविस्तरे अत्यन्तम् अलौकिकरूपेण वर्णितः।[9]

(iv) बाल्यकालः— बाल्यकाले बोधिसत्त्वः सर्वासु विद्यासु स्वाभाविकनिपुणतां दर्शयति। ललितविस्तरे वर्ण्यते यत् सः पञ्चशतपञ्चाशच्छाक्यकुमारैः सह विद्यालयं गच्छति, किन्तु गुरवः स्वयमेव तस्मात् शिक्षां गृह्णन्ति। लेखनकला, गणितं, धनुर्विद्या, हस्तिविद्या-सर्वत्र सः अग्रणी भवति। एतत् बुद्धस्य सर्वज्ञताबीजं सूचयति।[10]

(v) यौवनं विवाहश्च— यशोधरायाः स्वयंवरे सर्वराजकुमारान् पराजित्य बोधिसत्त्वः एकेन बाणेन सप्ततालान् भित्त्वा विजयम् आप्नोति। ततः यशोधरया सह तस्य विवाहः भवति। अयं प्रसङ्गः शृङ्गार-रसस्य मर्यादितप्रयोगं दर्शयन् अपि, अन्ततः वैराग्यभूमिकां निर्माति।

(vi) वैराग्यम्— चत्वारि निमित्तानि-जरा-व्याधि-मृत्यु-श्रमणदर्शनानि बोधिसत्त्वस्य चित्ते वैराग्यं जनयन्ति। ततश्चासौ रात्रौ राजप्रासादात् निर्गत्य महाभिनिष्क्रमणं करोति, छन्दकं अश्वं च प्रेषयति। अयं प्रसङ्गः लौकिकभोगात् धर्ममार्गे प्रवृत्तेः निर्णायकक्षणः अस्ति।

(vii) तपश्चर्या— बोधिसत्त्वः षड्वर्षाणि कठिनां तपश्चर्यां करोति। पञ्च भिक्षवः तस्य सहायाः भवन्ति। अन्ते तपोमार्गस्य निष्फलतां ज्ञात्वा सः यवागूसेवनम् अङ्गीकृत्य मध्यममार्गस्य बीजं स्थापयति।

(viii) मारयुद्धं बोधिप्राप्तिश्च— बोधिवृक्षस्य मूले बोधिसत्त्वः प्रतिजानीते-"नाप्राप्य बोधिं उत्थास्यामि" इति। मारः कामसेनया, मृत्युसैन्येन, धर्मविघ्नैश्च त्रिधा आक्रमति। बोधिसत्त्वः भूमिं साक्षिरूपेण स्पृष्ट्वा मारसेनां पराजयति। रात्रौ त्रिविधविद्यां प्राप्य सः सम्यक्संबुद्धः भवति। ततः सप्तसप्ताहं बोधिवृक्षे विहरति।

(ix) धर्मचक्रप्रवर्तनम्— बोधिप्राप्त्यनन्तरं सहम्पतिब्रह्मा भगवन्तं प्रार्थयति— 'धर्मं देशयतु भगवन्' इति। ततः भगवान् वाराणस्यां पञ्चवर्गीयभिक्षून् प्रति चत्वारि आर्यसत्यानि अष्टाङ्गिकमार्गं च उपदिशति। अयं प्रसङ्गः ललितविस्तरस्य चरितपरिसमाप्तिस्थानम् अस्ति।

(x) अलौकिकवर्णनानि दार्शनिकार्थः च— ललितविस्तरे सर्वत्र अलौकिकवर्णनानि दृश्यन्ते-जन्मकाले पृथिवीकम्पनम्, अन्धानां दृष्टिप्राप्तिः, मारयुद्धे भूमिस्पर्शनम्, बोधिप्राप्तौ पुष्पवृष्टिः, देवदुन्दुभिनादः प्रभृतयः। एते प्रसङ्गाः स्पष्टं सूचयन्ति यत् अयं ग्रन्थः हीनयानपरम्परायाः ऐतिहासिकबुद्धं न, अपि तु महायानपरम्परायाः त्रिकायबुद्धं—धर्मकायं, संभोगकायं, निर्माणकायं च—एकत्र समन्वयेन प्रतिपादयति।

बोधिसत्त्वचरितस्य अवधारणा

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितस्य मूलाधाररूपेण **बोधिसत्त्वचरितम्** प्रतिष्ठितम् अस्ति। अत्र बुद्धः केवलं ऐतिहासिकपुरुषः न, अपि तु दीर्घकालीनसाधनया बुद्धत्वं प्राप्तवान् बोधिसत्त्वः इति प्रतिपाद्यते। बोधिसत्त्वः सः, यः स्वस्य मोक्षं परित्यज्य सर्वसत्त्वानां दुःखनिवारणाय सततं प्रवृत्तः भवति।

ललितविस्तरसूत्रे बोधिसत्त्वचरितं करुणाप्रधानं, त्यागमूलकं, तथा विश्वकल्याणाभिमुखं रूपेण निरूपितम् अस्ति। अत्र बोधिसत्त्वस्य जीवनं व्यक्तिगतसाधनायाḥ सीमां न अतिक्रामति, अपि तु सामाजिक–नैतिक–आध्यात्मिककर्तव्यरूपेण विस्तरति।

प्रारम्भिकबौद्धग्रन्थेषु बुद्धचरितं संयमितरूपेण, ऐतिहासिकपरि-सीमायां स्थितं दृश्यते। किन्तु ललितविस्तरसूत्रे तदेव चरितं महायानदृष्ट्या विस्तारितम् अस्ति। अत्र बुद्धः केवलं उपदेशकः न, अपि तु लोकानुग्रहाय अवतीर्णः महापुरुषः इति रूपेण चित्रितः।

देवतानां स्तुतयः, पृथिवीकम्पनम्, दिव्यप्रकाशवर्णनम् इत्यादीनि अलौकिकतत्त्वानि बुद्धचरितस्य महत्त्ववर्धनाय प्रयुक्तानि सन्ति। तथापि एतानि तत्त्वानि श्रद्धोत्पादनाय न केवलं, अपि तु बुद्धचरितस्य सार्वकालिकमहत्त्वस्य सूचनार्थं अपि प्रयुक्तानि इति अवगन्तव्यम्।

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितस्य अध्ययनं केवलं ऐतिहासिक-जिज्ञासायै न, अपि तु आधुनिकमानवसमाजस्य नैतिकसंकटानां समाधानाय अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्।

हिंसा, असमानता, उपभोक्तावादः, मानसिकतनावः—एतेषां समस्याणां मध्ये बुद्धचरितं करुणा, संयम, विवेक, तथा मध्यममार्गस्य शिक्षां प्रददाति। अतो बुद्धचरितं अतीतस्य आख्यानं न, अपि तु सार्वकालिकजीवनदर्शनम् इति निष्कर्षः युक्तियुक्तः।

समग्रतया विचार्यमाणे, ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितानुशीलनम् बौद्धधर्मस्य, भारतीयसंस्कृतेः, तथा मानवीयमूल्यपरम्परायाः गहनबोधं करयति। बुद्धचरितं अत्र न केवलं महापुरुषस्य जीवनकथा, अपि तु आदर्शमानवजीवनस्य मार्गदर्शिका इति रूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति।

ललितविस्तरसूत्रे बुद्धः करुणामयः, प्रज्ञावान्, लोकानुग्रही च इति रूपेण चित्रितः अस्ति। अस्य चरितस्य अध्ययनं मानवजीवनस्य लक्ष्यनिर्धारणे, नैतिकदिशानिर्देशे, तथा सामाजिकसमरसतास्थापने अत्यन्तं सहायकं भवति।

अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् ललितविस्तरसूत्रे बुद्धचरितानुशीलनं न केवलं बौद्धसाहित्याध्ययनस्य आवश्यकः भागः, अपि तु समग्रमानवसभ्यतायाः नैतिक–दार्शनिकसम्पदां समृद्धयितुं समर्थं अध्ययनम् अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **ललितविस्तरसूत्रम्** — सम्पा. पी. एल. वैद्यः, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963।
2. **ललितविस्तर : दार्शनिक एवं सांस्कृतिक सर्वेक्षण** — शारदा गांधी, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2002।
3. **बुद्धचर्या** — राहुल सांकृत्यायन, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, 1956।
4. **बौद्ध दर्शन का इतिहास** — डॉ. टी. एन. मिश्र, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2005।
5. **प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास** — डॉ. राधाकृष्ण शर्मा, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1998।
6. **प्राचीन भारत का आर्थिक इतिहास** — रामशरण शर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय, 2001।

संदर्भः -

1 ललितविस्तरसूत्र, सम्पा. पी. एल. वैद्य, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963, भूमिका, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभङ्गा, 1958, पृ. 2।

2 ललितविस्तरसूत्र, सम्पा. पी. एल. वैद्य, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963, भूमिका, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभङ्गा, 1958, पृ. 14– 18।

3 ललितविस्तरसूत्र, सम्पा. पी. एल. वैद्य, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963, भूमिका, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभङ्गा, 1958, पृ. 14– 18।

4 ललितविस्तर, डॉ. शान्तिभिक्षु शास्त्री, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, लखऊ, द्वितीय संस्करण, 1992, पृ. 41– 46।

5 बौद्ध संस्कृत साहित्य, विद्याभूषण शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी, 1962, पृ. 112– 118।

6 हिन्दी साहित्य की भूमिका, डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 1952, पृ. 97– 100।

7 ललितविस्तरसूत्र, सम्पा. पी. एल. वैद्य, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963, तुषितभवनवर्णनम्, पृ. 3– 7।

8 तत्रैव, गर्भावक्रान्तिपरिवर्तः, पृ. 8– 12।

9 ललितविस्तरसूत्र, सम्पा. पी. एल. वैद्य, मिथिला इन्स्टिट्यूट, दरभंगा, 1963, जन्मपरिवर्तः, पृ. 13– 20।

10 डॉ. शान्तिभिक्षु शास्त्री, ललितविस्तर : एक अध्ययन, हिन्दी परिषद् प्रकाशन, इलाहाबाद, 1964, पृ. 47– 52।